

Хатнюк Н. С.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри фінансового права
ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана»

ЮРИДИЧНИЙ ФАКТ ЯК ПІДСТАВА ВИНИКНЕННЯ ПОДАТКОВИХ ПРАВОВІДНОСИН

LEGAL FACTS AS THE BASIS OF TAX RELATIONS

У науковій статті автор з'ясовує значення юридичного факту як підстави виникнення податкових правовідносин, розкриває доктринальні підходи до розуміння поняття «юридичних фактів» у податковому праві, аналізує загальні та особливі ознаки юридичних фактів та пропонує закріпити в законодавстві уніфіковане визначення поняття «юридичних фактів» як підстави виникнення податкових правовідносин, що позитивно вплине на теорію та практику їх правового регулювання в Україні.

Ключові слова: юридичний факт, загальні та спеціальні ознаки юридичних фактів, підстави виникнення податкових правовідносин, юридичні факти як підстава виникнення податкових правовідносин.

В научной статье автор выясняет значение юридического факта как основания возникновения налоговых правоотношений, раскрывает доктринальные подходы к пониманию понятия «юридических фактов» в налоговом праве, анализирует общие и особенные признаки юридических фактов и предлагает закрепить в законодательстве унифицированное определение понятия «юридических фактов» как основания возникновения налоговых правоотношений, что положительно повлияет на теорию и практику их правовой регуляции в Украине.

Ключевые слова: юридический факт, общие и специальные признаки юридических фактов, основания возникновения налоговых правоотношений, юридические факты как основание возникновения налоговых правоотношений.

In the scientific article an author finds out the value of legal fact as grounds of origin of tax legal relationships, exposes the doctrine going near understanding of concept „legal facts” in a tax right, analyses the general and special signs of legal facts and suggests to fasten the compatible decision of concept legal facts” as grounds of origin of tax legal relationships in a legislation, that positively will influence on a theory and practice of their legal adjusting in Ukraine.

Key words: legal fact, general and special signs of legal facts, foundation of origin of tax legal relationships, legal facts as foundation of origin of tax legal relationships.

Постановка наукової проблеми. Юридичні факти в теорії податкового права є основними підставами виникнення, зміни і припинення податкових правовідносин. Складність правової природи юридичних фактів як підстави виникнення податкових правовідносин породжувала дискусії в їх тлумаченні та проблеми в їх правозастосуванні. Питання юридичних фактів є достатньо опрацьованими як у більшості галузевих юридичних наук, так і в теорії фінансового права, але водночас існують різні підходи до визначення поняття «юридичних фактів» як засадничої правової категорії в податковому праві і їх ознак, що потребують подальшого вивчення та обумовлюють актуальність цього наукового дослідження.

Оскільки податкове право стоїть на порозі кардинальних змін податкового законодавства – нової кодифікації уніфікованої до європейських стандартів, то окреслення всіх характерних ознак та видів юридичних фактів як основної підстави виникнення податкових правовідносин, набуває особливого значення та обумовлює обраний напрям теоретичної розробки.

Стан наукового дослідження. Вивченню підстав виникнення податкових правовідносин присвячені численні наукові дослідження вітчизняних правників, зокрема А. Бризгаліна, Л. Воронової, М. Кучерявенка, І. Лук'яненко, О. Орлюк, К. Пав-

люка, Ю. Пасічника, П. Пацурківського, Н. Пришви та інших. Питання визначення сутності юридичних фактів у різних галузях права вивчали такі науковці: С. Алексєєв, В. Ісаков, О. Красавчиков, М. Коркунов, Ю. Толстой, Г. Шершеневич, Р. Халфіна. У науці податкового права окремих аспектів юридичних фактів торкалися у своїх наукових працях В. Баландіна, Л. Воронова, М. Кучерявенко, О. Макух, Ю. Ровінський, Н. Хімичева, В. Чернадчук, С. Ципкін та ін.

Більшість наукових праць мають переважно теоретичний характер, але залишаються недостатньо дослідженими питання окреслення змісту та значення юридичних фактів у розвитку податкових правовідносин у сучасних умовах. Недостатня опрацьованість юридичних фактів як підстави виникнення податкових правовідносин та їх новизна для вітчизняної науки податкового права підтверджують актуальність теоретичного вивчення їх природи та ознак.

Мета наукового дослідження полягає в окресленні доктринальних підходів до визначення поняття «юридичних фактів» у фінансовому та податковому праві, у розкритті змісту юридичного факту як засадничої підстави виникнення, зміни та припинення податкових правовідносин, у аналізі їх загальних та особливих ознак, що дозволяє більш детально охарактеризувати важливу правову категорію податкового права.

Основний зміст. Правовідносини виникають, змінюються та припиняються. Їх зміст реалізується для досягнення поставлених учасниками цілей. Уся ця динаміка правових відносин нерозривно пов'язана з настанням різних фактів, що мають юридичне значення. У правовій науці та практиці такі факти дістали назву юридичних фактів. Для з'ясування впливу юридичних фактів на розвиток податкових правовідносин та більш чіткої характеристики їх природи в податковому праві необхідно визначити підстави виникнення податкових зобов'язань, розкрити поняття «юридичних фактів» у податковому праві, окреслити їх ознаки, класифікувати за видовими критеріями, а також розмежувати поняття «юридичних фактів» у різних галузевих правових науках.

Під податковими правовідносинами слід розуміти різновид суспільних відносин, які регулюються нормами податкового законодавства, та виникають на підставі юридичних фактів у процесі взаємодії платників податків (фізичні та юридичні особи) з органами державної влади та місцевого самоврядування з приводу встановлення, зміни та стягнення з платників податків частини їхніх доходів у вигляді податків і зборів до відповідних бюджетів, а також під час здійснення податкового контролю, оскарження актів податкових органів, дій та бездіяльності їх посадових осіб і притягнення до відповідальності за податкове правопорушення [1; 2; 3; 4].

Підстави для виникнення, зміни та припинення податкового обов'язку, порядок і умови його виконання встановлюються ст. 37 ПК України або законами з питань митної справи. Податковий обов'язок виникає у платника податку з моменту настання обставин, із якими ПК України та закони з питань митної справи пов'язують сплату ним податку [5].

Характеризуючи підстави виникнення податкових правовідносин, пропонуємо звернути нашу увагу на: 1) юридичні факти – життєві обставини, настання яких призводить до появи певних правових наслідків. Юридичні факти в податковому праві реалізують можливість руху податкових правовідносин, тобто є правовим фундаментом розвитку конкретних правовідносин, перетворюють законодавче закріплену можливість у дійсність; 2) норми законодавства. Податкове законодавство окреслює юридичні підстави виникнення, зміни та припинення податкових правовідносин; 3) правосуб'єктність учасників податкових правовідносин – обсяг правосуб'єктності як юридичних, так і фізичних осіб. Податкова правосуб'єктність створює юридичну можливість у суб'єктів податкових правовідносин не лише мати податкові права та обов'язки, а й набувати їх.

Положення норм чинного податкового законодавства визначають поняття «юридичних фактів» по-різному, зокрема як: – виникнення грошового зобов'язання (п. 54.2 ст. 54 ПК України); – обов'язкові умови для здійснення повернення

сум грошового зобов'язання (п. 43.3 ст. 43 ПК України); – підстави виникнення, зміни і припинення податкового обов'язку (п. 37.1 ст. 37 ПК України); – виникнення податкового обов'язку (п. 31.1 ст. 31 ПК України); – обставини, з якими Податковий кодекс пов'язує сплату податку (п. 37.2 ст. 37 ПК України); – виникнення податкових зобов'язань (п. 14.1.266 ст. 14 ПК України); – будь-яку з подій, що виникла раніше (п. 187.1 ст. 187 ПК України) [5]. Таким чином, податкове законодавство застосовує різні правові категорії для визначення поняття «юридичних фактів», тим самим підтверджуючи відсутність уніфікованого визначення поняття «юридичного факту» як підстави виникнення податкових правовідносин у податковому законодавстві. Як бачимо, законодавець визначає, крім юридичних фактів, також такі підстави виникнення прав та обов'язків, як норми законодавства, акти органів державної влади або акти органів місцевого самоврядування.

Отже, під підставами виникнення податкових правовідносин можна розуміти комплекс різноманітних за своїм характером дій та подій, які зумовлюють розвиток податкового правовідношення.

Юридичні факти як підстави виникнення податкових правовідносин ґрунтовно відрізняються за змістом, за ознаками і характером правових наслідків від юридичних фактів у інших галузях права.

Варто звернути увагу на те, що як цивільні, так і господарські права й обов'язки виникають, змінюються та припиняються не лише на підставі норм законодавства, а й внаслідок дій суб'єктів правовідносин, фундаментом правового зв'язку яких є їх договір і є для його учасників правилом поведінки. Так, наприклад, обов'язок сплачувати податки хоча і є майновим, але для його реалізації неможливо застосувати норми зобов'язального права. Під час примусового виконання цього обов'язку застосовують метод владних приписів, що є нехарактерним як для зобов'язального, так і загалом для цивільного та господарського права, хоча є властивим податковому праву.

Слід зазначити, що доктрину юридичних фактів розробляли переважно в межах теорії правовідносин. Водночас учення про юридичні факти є невід'ємною складовою галузевих правових наук, які традиційно виходять із їх розуміння як конкретних життєвих обставин, із якими норми права пов'язують виникнення, зміну або припинення прав і обов'язків учасників правовідносин.

Встановлюючи норми права, законодавець повинен визначити юридичні факти, виділити їх із маси важливих і другорядних соціальних обставин і правильно відтворити в нормах чинного законодавства. Неточне виокремлення юридичних фактів і неправильне їх тлумачення можуть спричинити те, що одним обставинам не нададуть належного значення, а інші, навпаки, набудуть нехарактерних для них трактувань.

Питання визначення правової категорії юридичних фактів серед науковців є дискусійним. На

думку більшості науковців, юридичний факт – це переважно акт поведінки, який за або поза волею особи приводить у дію механізм правового регулювання. Саме з юридичного факту починається життя правової норми, що реалізується у правовідносинні, перевіряється її реальність та дієвість [6, с. 286]. Таким чином, для того, щоб суспільні відносини успішно координувалися за допомогою правового регулятора, механізм правового регулювання повинен мати підстави для руху. Такими підставами є конкретні обставини дійсності, які отримали в теорії права назву «юридичні факти». Водночас суспільні відносини встановлюються не лише як наслідок поведінки суб'єктів права. Явища об'єктивної дійсності також ведуть до появи правових відносин у суспільстві, якщо самі ці явища чи правові наслідки, які настали у їх результаті, змінюють стан суспільства так, що він вимагає правового регулювання.

Важливий внесок у розробку теорії юридичних фактів зробили науковці різних галузей права. Однак варто обмежитися аналізом наукових позицій щодо визначення природи юридичних фактів у фінансовому та податковому праві. Так, Н. Хімичева звертає увагу, на те, що виникнення, зміна та припинення фінансових правовідносин, відбуваються за наявності чітко визначених у правових нормах умов [7, с. 69–70]. У визначенні юридичних фактів у бюджетному праві В. Чернадчук звертає увагу на те, що вони не припускають договірних засад у їх визначенні або встановленні. Надання правового значення тим чи іншим обставинам залежить від волі законодавця, а не від учасників правовідносин, хоча без них ці обставини могли б і не настати [8, с. 43–47].

В. Баландіна визначає юридичні факти в податковому праві як конкретні обставини реальної дійсності, що визначені в нормах права та з якими пов'язують виникнення, зміну та припинення податкових правовідносин, а також виникнення у їх суб'єктів певних прав та обов'язків [9, с. 67]. На думку О. Макух, юридичні факти – це конкретні життєві обставини, з настанням яких норми фінансового права пов'язують виникнення, зміну та припинення фінансових правовідносин, а також корегують певним чином ті права та обов'язки учасників публічної фінансової діяльності, що виникають у межах відповідних правовідносин; забезпечують реалізацію прав та обов'язків відповідних суб'єктів у фактичній їх поведінці. Вони є безпосередньою юридичною підставою виникнення суб'єктивних прав осіб у конкретних правовідносинах, своєрідним засобом переведення правосуб'єктності у відповідне суб'єктивне право; займають самостійне місце в механізмі правового регулювання, адже забезпечують перехід від державного нормативного регулювання суспільних відносин до індивідуального через передбачені в нормах права, суб'єктивні права та кореспондуючі обов'язки [10, с. 8–9; 11, с. 256].

Аналіз наявних у правовій доктрині підходів щодо розуміння поняття «юридичних фактів» у фінансовому та податковому праві свідчить про

визначення їх як підстав, умов та реальних обставин виникнення, зміни і припинення правових відносин. Таким чином, можна дійти висновку, що дефініцію «юридичних фактів» як категорії правової дійсності в науці фінансового та податкового права трактують практично однаково. Відмінності цієї дефініції відображають лише особливості юридичних фактів, що характерні фінансовому або податковому праву.

Як категорію правової дійсності юридичний факт можна характеризувати із матеріального та формально-юридичного боку. Матеріальний бік цього явища передбачає, що юридичний факт – це явище об'єктивної реальності, а формальний визначає, що це не прості життєві обставини, а лише ті обставини, які є об'єктом юридичної кваліфікації на підставі норм права під час дії механізму правового регулювання [7, с. 27].

Очевидно, що юридичні факти за своїм змістом є звичайними фактичними обставинами реального життя. Визначеність юридичні факти набувають саме в результаті закріплення їх у правовій нормі як обставини, що мають значення для правового регулювання, а відтак – вказує на виникнення для учасників відносин суб'єктивних прав та обов'язків. Певну паралель тут можна провести з розмежуванням правовідносин й інших суспільних відносин. Останні тільки у випадку регулювання їх нормами права стають правовідносинами, при цьому не втрачаючи ознак суспільних відносин загалом. Аналогічно факти реальної дійсності залишаються об'єктивними діями або подіями, а в разі закріплення їх у правовій нормі, набувають ознак юридичних фактів, оскільки стають складовою механізму правового регулювання тих чи інших суспільних відносин.

При цьому варто пам'ятати, що юридичні факти не є єдиною підставою виникнення, зміни та припинення податкових правовідносин. Для їх виникнення необхідна наявність відповідних підстав та комплексу причинних зв'язків [12, с. 455–456]. Ми вже детально зупинилися на тому, що для виникнення податкових правовідносин, крім юридичного факту, необхідна наявність також двох підстав: 1) норми права, яка встановлює ідеальну форму правовідносин, та в положеннях якої містяться вказівки на ці юридичні факти; 2) податкової правосуб'єктності учасників цих відносин через відсутності якої жодні права й обов'язки не можуть бути реалізовані.

Втім за наявності норми права, яка встановлює той чи інший сценарій розвитку податкових правовідносин, юридичний факт є саме тією підставою, яка втілює ці приписи в реальну дійсність. Саме він займає проміжне місце між приписом загальної норми і перетворенням його в конкретні права та обов'язки, суб'єктів правовідносин наповнює певним реальним змістом. Так, наприклад, відповідно до пп. 16.1.11. п. 16.1 ст. 16 ПК України платники податків зобов'язані повідомляти контролюючі органи про зміну місцезнаходження юридичної особи та зміну місця проживання фізичної особи – підприємця

[5]. Ця норма встановлює загальний обов'язок для будь-якого платника податку здійснювати певні активні дії в разі настання визначених законом обставин. Але до настання цих обставин, не дивлячись на знеособленість норми, тобто поширення її на невизначене коло осіб, вона не викликає жодних правових наслідків. Тільки у випадку настання певного юридичного факту (в цьому випадку – зміни місцезнаходження конкретного платника податку) податкова правова норма починає діяти, викликаючи конкретний обов'язок у платника податку.

При цьому ми погоджуємося з позицією М. Кучерявенка щодо поєднання двох різновидів волі, які характеризують вплив юридичного факту на розвиток правовідносин, зокрема й податкових. Під першим науковець розуміє волю держави, яка встановлює конкретний юридичний факт як ту обставину, з якою пов'язуються певні правові наслідки, яка породжує суб'єктивні права й обов'язки учасників відносин. Другий різновид передбачає наявність волі самих учасників, відповідно до якої вони будують свою поведінку. Саме від неї залежить виникнення, зміна та розвиток податкового правовідношення, тривалість цих стадій, характер переходу від однієї стадії до іншої [12, с. 454]. Таким чином, можна розуміти під волею держави активні дії, а під волею самих учасників пасивні.

Для того, щоб усвідомити механізм впливу юридичних фактів на динаміку податкових правовідносин, необхідно дослідити й інші важливі їм характеристики, як-от ознаки та види. Наприклад, у теорії права юридичні факти характеризують за такими ознаками: 1) реальні життєві обставини або явища матеріального світу; 2) норми законодавства прямо або побічно визнають їх юридичними фактами та зафіксовані у встановленій правовій формі; 3) викликають передбачені законом правові наслідки; 4) містять інформацію про стан суспільних відносин, які входять до предмета правового регулювання [13, с. 13]. Своєю чергою юридичні факти в податковому праві характеризують за загальними ознаками, що мають особливості прояву як у податкових правовідносинах, так і за спеціальними ознаками [14, с. 281–282].

До загальних ознак юридичних фактів у податковому праві належать такі: 1) *індивідуальність* – юридичні факти відбуваються в певному місці та в певний час; 2) *нормативна визначеність* – юридичні факти безпосередньо передбачені положеннями норм податкового права, тобто за наявності обставин, передбачених у гіпотезі правової норми, реалізуються права та обов'язки суб'єктів податкових правовідносин; 3) *інформативність* – юридичні факти є обставинами, які містять інформацію про стан суспільних відносин, що є предметом податково-правового регулювання, виражені зовні, вказують на наявність чи відсутність певних явищ реальної дійсності, спричиняють передбачені законом правові наслідки [13, с. 7–8]; 4) *зовнішній прояв* – юридичні факти мають певний зовнішній вираз, якими не можуть бути абстрактні поняття, суб'єктивні думки

або події життя людини; 5) *настання правових наслідків* – юридичні факти спричиняють настання передбачених законодавством правових наслідків у податковій дійсності – виникнення, зміну чи припинення податкових правовідносин, відповідних прав та обов'язків.

До спеціальних ознак, які характеризують юридичні факти в податковому праві, на нашу думку, належать такі: 1) *конструктивність* – юридичні факти забезпечують перетворення нормативної форми податкових правовідносин у фактичні податкові правовідносини; 2) *можливість невідповідності правовим наслідкам*, тобто існування юридичного факту не завжди збігається у часі з виникненням юридичних наслідків у сфері податкових правовідносин. Реальна дія чи подія може виникнути і припинитися, а факт її існування може бути встановлено значно пізніше. Юридичний факт може взагалі не спричинити ніяких юридичних наслідків, наприклад, якщо самозайнята фізична особа не зареєстрована як платник податків; 3) *фіктивність* та *удаваність* – юридичні факти можуть бути як підставами виникнення податкових правовідносин, які є незалежно від фактів реальної дійсності, тобто насправді юридичного факту, на підставі якого виникли податкові правовідносини, не існувало; 4) *відсутність договірних засад* у визначенні юридичних фактів – законодавство визначає конкретні обставини, які спричиняють виникнення, зміну і припинення податкових правовідносин; 5) *оформленість* – юридичні факти можуть спричинити юридичні наслідки в податковій дійсності лише за умови їх належного оформлення (податкова декларація, податкова накладна, свідоцтво про народження, свідоцтво про смерть тощо).

Класифікувати юридичні факти як підстави виникнення податкових правовідносин можна за різними критеріями.

За правовими наслідками: 1) *правовстановлювальні* – юридичні факти, з якими норми права пов'язують виникнення податкових правовідносин; 2) *правозмінювальні* – юридичні факти, з якими норми права пов'язують зміну податкових правовідносин; 3) *правоприпиняючі* – юридичні факти, з наявністю яких норми права пов'язують припинення податкових правовідносин. Той самий факт може спричинити кілька юридичних наслідків. Наприклад, смерть одночасно є причиною припинення правовідносин зі сплати податків і причиною виникнення правовідносин зі сплати податку на майно, що переходить у порядку спадкування чи дарування.

За характером волі: 1) *дії* – юридичні факти, що є результатом вольової поведінки людей, результатом волевиявлення особи. Вони можуть бути у формі: а) *правомірних дій* – дії, що відбуваються відповідно до вимог податкових норм або інших норм, що не суперечать нормам податкового законодавства; б) *неправомірних дій* – дії, що порушують вимоги закону і не відповідають приписам норм подат-

кового та іншого законодавства. На підставі правових норм приймаються індивідуальні податкові акти як правомірні юридичні дії, спрямовані на виникнення, зміну чи припинення конкретних податкових правовідносин; в) *активні* – проявляються у виконанні чого-небудь (наприклад, сплата або утримання податків та зборів, подання декларації, отримання доходів); г) *пасивні* – проявляються в утриманні від здійснення чого-небудь (наприклад, необхідно здійснити державну реєстрацію платника податків, а платник податків ігнорує необхідність вчинення цих дій, тобто бездіяльність особи); 2) *події* – явища, що відбуваються незалежно від волі суб'єктів податкових правовідносин (смерть та народження фізичної особи –платника податків пов'язуються з припиненням податкових правовідносин чи зміною їх правового режиму; стихійні лиха можуть бути передумовою введення надзвичайних податків, наприклад, введення військового збору під час воєнних дій тощо).

Висновки. Доцільність наукового тлумачення поняття «юридичних фактів» як підстави виникнення податкових правовідносин у податковому праві визначають тим, що вони займають провідне місце в механізмі правового регулювання. Їх головне значення у процесі правового регулювання –

юридично забезпечити виникнення, припинення та трансформацію податкових правовідносин.

У результаті аналізу природи юридичних фактів як підстави виникнення податкових правовідносин та з метою уніфікації наукових позицій щодо розуміння поняття «юридичних фактів», нами запропоновано їх визначення в податковому праві як обставини об'єктивної дійсності, що існують у формі подій або дії (або бездіяльності), які призводять до виникнення, зміни та припинення податкового правовідношення та характеризуються здатністю для юридичної кваліфікації, що є підставою для використання, дотримання, виконання чи застосування норм права з метою регулювання породженого цими обставинами податкового правовідношення.

Досліджені нами загальні ознаки юридичних фактів у податковому праві характеризують особливості прояву юридичних фактів у податкових правовідносинах, а спеціальні – характеризують юридичні факти лише в певних випадках виникнення окремих податкових правовідносин. Юридичні факти в податковому праві характеризують як нормативно закріплені факти, які не припускають договірних засад їх визначення, зафіксовані у формі індивідуальних податкових актів і з якими норми податкового права пов'язують виникнення, зміну та припинення податкових правовідносин.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Берляч А. Податкове право України : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / А. Берляч. – К. : Університет «Україна», 2000. – 336 с.
2. Гега П. Основи податкового права : навчальний посібник. – 4-е видання перероблене та доповнене / П. Гега, Л. Доля. – К. : Знання. – 2003. – 3017 с.
3. Пацурківський П. Проблеми теорії фінансового права / П. Пацурківський – Чернівці : Видавництво Чернівецького державного університету. – 1998. – 275 с.
4. Кучерявенко М. Податкове право : підручник / М. Кучерявенко. – Х. : Право, 2013. – 536 с.
5. Податковий кодекс України від 02.12.2010 р. №2755-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 13–14, № 15–16, №17. – Ст. 112.
6. Халфина Р. Общее учение о правоотношении : [монографія] / Р. Халфина. – М. : Юрид. лит., 1974. – 351 с.
7. Финансовое право : учебник для студентов высших учебных заведений / [О. Горбунова, М. Карасева, Ю. Крохина и другие ; под редакцией Н. Химичевой]. – [2-е издание]. – М. : Юристъ, 1999. – 600 с.
8. Чернадчук В. Стан та перспективи розвитку бюджетних правовідносин в Україні : монографія / В. Чернадчук. – Суми: Університетська книга, 2008. – 456 с.
9. Баландіна В. Юридичні факти у податковому праві : дисертація кандидата юридичних наук спеціальності 12.00.07 / В. Баландіна. – К., 2007. – 227 с.
10. Макух О. Поняття і значення юридичних фактів у динаміці фінансових правовідносин / О. Макух // Теорія і практика правознавства. – 2015. – Випуск 2 (8).
11. Макух О. Класифікація юридичних фактів у фінансово-правовому регулюванні / О. Макух // Порівняльно-аналітичне право. – 2015. – №4. – С. 253–256.
12. Кучерявенко Н. Курс налогового права. В 6 т. Т. 2. Введение в теорию налогового права. – Х. : Легас, Право, 2005. – 600 с.
13. Исаков В. Юридические факты в советском праве : [монографія] / В. Исаков. – М. : Юрид. лит., 1984. – 144 с.
14. Загальна теорія держави і права : підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / [М. Цвік, О. Петришин, Л. Авраменко та інші ; за редакцією М. Цвіка, О. Петришина]. – Х. : Право, 2009. – 584 с.